

Gök tañry (Asman hudaýy) barada düşünje

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Gök tañry (Asman hudaýy) barada düşünje "GÖK TANRISI" TERİMİ ÜZERİNE

Tengri kelimesi Köktürk yazıtlarında "gök, gökyüzü," göğün rengi (maviliği) ve "tanrı" anlamlarında kullanılmıştır. Burkana Uygur metinlerinde tanrı kelimesi, "ilâh, tanrı, Buda, Burkan, Efendi" anlamlarına gelmektedir. İslâmiyet sonrası dönemin başlangıcında "1. Allah, 2. ilâh" anlamında; daha sonra ise "1. ilâh 2. Allah" karşılığında kullanılmaya başlanmıştır.

Eski Türklerde göğün ve yerin yalnızca bir tane "kılıcısı, yaratıcısı" olduğu ifade ediliyor, ancak bunun adı verilmiyordu (Ögel 1995: 147). Bazı araştırmalara dayanarak 8-10. yüzyıllarda Türklerin maddeden yalıtılmış bir ilâh kavramına ulaştıkları sanılmaktadır (Esin 2001: 60-61). Bir başka görüşe göre ise tengri kavramı Çinlilerinkine tamamen benzemektedir. Buna göre Tao dininin kâinatın bütün ruhuna verdiği panteist anlam ve bir sayısının simgesi gök veya T'ai-chi (ilk tek birlik) olması ile açıklanabilir (Esin 2001: 61-62).

Özellikle eski Türk düşüncesinde, gök ile Tanrı arasında kesin bir ayrılık göstermek çok güçtür (Ögel 1995: 147). Türkler "tanrı" için kök tengri ya da tengri kelimelerini kullanmışlar, kök kelimesini tek başına "tengri" için kullanmamışlardır (Barutçu Özönder 1998: 171-172). Köktürkler kağanlarını "göksel hükümdarlar" olarak nitelendiriyorlardı (Esin 2001: 21). Çin'de ve Türklerde göğün kutbu sanılan Kutupyıldızı, Türkçe adıyla Altun (veya Temür)-kazguk Çin astrolojisinde gök hükümdarı denen göksel tanrının sarayı

sanılıyordu (Esin 2001:41). Köktürk ve Uygur kağanları bu dönem metinleri dikkate alındığında çok iyi izah edilemeyecek bir biçimde de olsa göğe aittirler. Kağan soyundan olanların ruhunun göğe veya Yitiken yıldız takımına, yani gök tanrısının mekânı olan Kutupyıldızı yönüne uçtuğu sanılıyordu. Böylece Türklerde de hükümdar atalarının göksel ruhları arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Çin'de olduğu gibi Köktürk yazıtlarında da gök tanrısı bir hükümdar olarak düşünülüp, tengri-kan (tanrı han) denmekteydi (Esin 2001: 59).

Gök ve tanrı kelimelerinin Orhun Yazıtlarında kullanılmasına bakacak olursak başlıca şu örnekleri görürüz: Üze kök tengri asra yagız yer kılıntukda ekin ara kişi oğlu kılınmış "Üstte mavi gök (yüzü) altta da yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış" (Ergin 1976: 51; Tekin 1988: 8-9). Bu cümlede yerle gök yaratıldıktan sonra insanoğlunun da bu iki varlık arasında yaratıldığından söz edilmektedir. Yani âlem yaratılmıştır, ancak nasıl ve kim tarafından yaratıldığı ve bu yaratmanın "yoktan var etme" biçiminde olup olmadığı açıklık kazanmamıştır (Taş 2002: 36-38). Köktürk metinlerinde geçen Tengri teg tengride bolmış türük bilge kagan bu ödke olurtum. "(Ben) Tanrı gibi ve Tanrıdan olmuş Türk Bilge Kağan bu devirde tahta oturdum." (Ergin 1976: 49; Tekin 1988: 2-3) ifadesinden Köktürk kağanlarının yüce, kudret sahibi bir varlık ya da ilâhî ve göksel (semavî) olduğu[1]; Tengri küç birtük için kanım kagan süsi böri teg ermiş "Tanrı güç vermiş olduğu için babam hakanın askerleri kurt gibi imiş" (Ergin 1976: 53; Tekin 1988: 10-11) cümlesinden, Tanrı'dan güç aldığı; Tengri yarlıkaduk için, illigig elsiretmiş kaganlığıg kagansıratmış... "Tanrı öyle buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlığı hakansız bırakmış..." (Ergin 1976: 53; Tekin 1988: 12-13) sözünden ise Tanrının buyuran bir varlık olduğu ve bu buyruklara Türk hakanlarının boyun eğdiği anlaşılıyor. Bu yazıtlarda ve Köktürk harfleriyle yazılmış öbür metinlerde göğün yüceliği içinde Tanrının yüceliği de söz konusu edilmiştir.

Üze tengri basmasar “üstteki gök çökmedikçe” (Ergin 1976: 54; Tekin 1988: 14-15) ... üze tengri ıdukyersub... “...yukarıdaki Tanrı kutsal Yer (ve) Su...” (Ergin 1976: 68; Tekin 1988: 50-51) ve üze türük tengrisi “yukarıdaki Türk tanrısı” (Ergin 1976: 52; Tekin 1988: 10-11) biçiminde geçen sözcüklerden de Tanrı'nın ve göğün “üstte, yukarıda” olduğu diğer varlıklardan daha üstte, yükseklerde olduğu anlatılmak istenir.[2] Köktük yazıtlarında “üze”, Orta Türkçe döneminde “idiz”, daha sonra “ulug” sözcükleri gök ve tanrı için kullanılmıştır. Bu “ilintisi ve değintisi olmayan bir yükseklik” olarak da yorumlanabilmektedir. Tanrı ve gökle ilgili bu tür genel bilgilerin dışında Orhun yazıtlarında dinî ve fizikötesi fikirlere pek yer verilmediği görülmektedir.

Orhun yazıtları göğün baskısından ve yok etmesinden söz eder. Eski Türk dünyasında kağanı tahttan indirmenin ölümcül bir suç olduğu bilinir. Tıpkı İslamiyet'in kabulünden sonra yazılmış, özellikle siyasetnâme türü eserlerde sıklıkla karşılaştığımız “zıllu'llâh” ifadesinde olduğu gibi, gerçekten prens/tigin Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisidir. Onun emri göğün emri, onun yaptığı göğün yaptığıdır (Roux 1999: 86, 87).

Bu yazıtlarda Şaman inanışından söz edilmediği için VIII. yüzyıldaki Türklerin şaman inançları ile XIX. yüzyıldaki Moğolların şaman inançları arasında bağlantı kurmak doğru olmaz.

Çin ve Yakın Doğu verilerinden başka Türk mezar taşlarındaki ağıtlardan, P. Schmidt ve O. Turan gibi bilginler Köktürk devrinde gök ibadetinin, tevhit dinlerinden İslâm'da zirveye erişen, her tasavvurdan münezze ilâh düşüncesine doğru yükselmekte bulunduğu kanaatine varmışlardır. Doerfer Türklerin tengri kelimesini umumiyetle ilâh anlamında kullandıklarını, başka tabiat tezahürlerine de teşmil ettiklerini söylemiştir (Esin 1978: 87). Bir başka görüş de kâinatın küllî ruhunu mukaddes sayan ve böylece panteizme yaklaşan, Taoizm'e benzer bir tanrı inancının Universalism'in olduğudur (Esin 1978: 43-48) .

Gök tengride kut bulan Türk hükümdarlarından Köktürk kağanı, güneşe benzetiliyordu (Esin, 2004: 75). Hunlar göğü tanık tutarak ant içerdi, fakat Türk devrinde, Türkler ve öbür İç Asyalılar ant merasiminde, daha çok güneş ve ayı şahit tutuyorlardı (Esin, 2004: 77).

Kağan gökten gelmiştir, göğe benzer, gök tarafından yaratılmıştır (Roux 1999: 88).

Köktürk kağanları güneşe benzetilirken Uygur kağanlarının bazısı gök tanrısından, diğerleri güneş ve aydan, veya Kün-ay'dan kut almış sayılıyordu. Kutadgu Bilig'de kağan kişiliğinin adı Kün-togdı'dır ve güneşe benzetilir (Esin 200: 7071).

Uygur kağanları 744-789 yıllarındaki Köktürk kağanları gibi, gök kutuna işaret eden lakaplar ("Tengride kut bolmuş") taşırken beşinci kağandan sonra (789-790) güneş ve aydan kut almaktadırlar (Esin 2004: 83).

Uygurlar döneminde Çince'den tercüme edilmiş Budist içerikli metinlerde gök tengri ifadesi sıklıkla geçmeye devam etmektedir. Ancak burada "tengri"yle birlikte kullanılan kelimelerin önemine ve diğer varlıklardan farklılığına vurgu yapılmak istendiği anlaşılmaktadır. Bununla ilgili Şüen Zang çevirisinden birkaç örnek vermekle yetineceğim: İnçip yarok kün tengri kök tengrig (642-3) "parlak güneşin gökyüzünü süslediği gerçeği" (Röhrborn 1996: 66-67); künli aylı iki yarutdaçılar yarutdılar kök tengrig (1732-4) "güneş ve ay iki aydılatan gök yüzünü aydınlatıyordu" (Röhrborn 1996: 152-153); kök tengri ordosın tetrü sakınsar teringin kengin kertgünüp üstün agtınguluk yeg adrok yer oron tetir (1819-23) "gökyüzü sarayının derinliği ve genişliği düşünülünce oranın inançlılar için yükselilebilecek ve istenebilecek bir yer olduğu görülür." (Röhrborn 1996: 159) .

Orta Türkçe devresinde Uygurlar döneminden kalma şiirlerde tengri kelimesi "tanrı" ve "gök" anlamlarının yanında

“saygıdeğer, efendi” karşılığında da kullanılmaktadır:

Öngdün küntün bulungda
Ögrünçlög yil yiltirdi
Kidin tağdın bulungda Tengri kapığı açıldı
“Cenup-şark köşesinden Sevinç rüzgârı esti,
Şimal-garp köşesinden
Gök kapısı açıldı” (Arat 1986: 296-297)

Könglüngin ögrünçlög kılğıl
Yirke tengrike sevinç tutğıl
Gönlünü ferah tut
Yere, göğe sevinç göster (Arat 1986: 282-283)

Yir-ke tengri-ke sevinç tut
Burkan-lar-ka tapığ kıl
Yeri, göğü sevindir,
Burkanlara kulluk et (Arat 1986: 296-297)

körtle tüzün tengrim burkanım bulunçsuzum
güzel, asil tanrım, burkanım, bulunmazım (Arat 1986: 16-17).

bar ililig kök kalık yüzinte
bakşılığ burkan tengri toğtunguz
bar ililig gök yüzünde
öğretici burkan olarak doğdunuz (Arat 1986: 52-53)

arслан bilge tengri ilig küñçük iduk kut
ançulayu ok ekem tölek kız tengrim
Arslan Bilge Tengri İlig Küñçük Iduk-Kut
Bir de ablam Tölek Kız Tengrim (Arat 1986: 220-221)

Dua ayini Ortaçağın ilk dönemlerinde güçlü bir etkisi bulunan ve bütün kutsal varlıkların en büyüğü kabul edilen gök tanrısı Tengri’ye yapılmaktadır. Hiong-nular döneminden tek bir belgede bir düşman şehrinin fethinden sonra göğe yönelik bir haykırış bir şükür eylemi yer alır (Roux 1999: 30-31).

Oğuz Kağan’ın efsanevî kişiliği hakkında çok eski bir tarihte

oluşmuş olan Oğuz Kağan Destanı'nın manzum parçalarından birinde "kök tengri" tamlaması geçmektedir[3]:

*Düşmanlarını ığlagurdum
Dostlarımını men küldürdüm
Kök tengrige men ödedim
Senlerge bire men yurdum
"Düşmanları ben ağlattım
Dostlarımı ben güldürdüm
Gök Tanrıya ben ödedim
Size veriyorum yurdum"* (Tekin 1986: 103).

Oğuzların destanı hayatını anlatan bir başka önemli eser Dede Korkut Kitabı'dır. Bu eserde İslâm öncesi ve sonrası Türk kültür hayatının yansımaları birlikte görülmektedir: Ağız açub öger olsam/Üstümüzde Tangrı görkli." (Ergin 1981: 75; Tezcan-Boeschoten 2000: 31); yücelerden yücesin/ Kimse bilmez nicesin/ Görklü Tangrı/ Çok cahiller seni gökde arar, yerde ister/ Sen hod müminlerin könglindesin (Ergin 1981:184; Tezcan- Boeschoten 2000: 122). İlk cümlede görklü Tanrı'nın gökle bağlantısı kurulurken, ikincisinde Tanrı'nın tüm mekânlardan beri olduğu söylenmiş ve diğer üstün sıfatları sıralanmıştır.

Kâşgarlı Mahmut, Tengri'nin anlamını, "Allah; azze ve celle" olarak vermiş ve buna şu bilgileri de eklemiştir: "Kâfirler göğe tengri derler, azametli gördükleri her şeyi, örneğin bir dağı ya da bir ağacı da tengri olarak adlandırır ve önünde secde ederler. Bunlar bilge bir adama da tengriken derler." (Kâşgarlı Mahmûd 2005: 551). Buradan anlaşıldığına göre tengri kelimesinin Müslüman Türkler arasında "Allah" için, Müslüman olmayan Türkler tarafından da "büyük heybetli ve gösterişli varlıklar" için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Rylands Kur'an tercümesinde de tengri kelimesinin "ilâh" anlamında kullanıldığını, bu kullanılışın daha sonraki metinlerde de yaygınlaşarak devam ettiğini görürüz: Ol Tangrı kök içinde idi erür, hem yer içinde idi erür... "Gökteki ilâh da

yerdeki ilâh da 0'dur..." (Zuhruf 43/84) (Ata 2004: 126). Yer kök idisi tuta and ol rûzî râstaning mengizlik kim sözleyür sizler. "Göğün ve yerin rabbine andolsun ki bu vaad, sizin konuşmanız gibi kesin ve gerçektir" (Zariyat 51/23) (Ata 2004: 144).

İslâmî devrede Uygur harfleriyle yazılmış eserlerden Sirâcül-kulûbda (istinsah tarihi 1431) Firavun'la ilgili şöyle bir kıssadan söz edilir:

Firavun Hâmân adlıg vesiriga buyurtı kim mening için bir andag öndür imaret kopartkıl kim tünyata andın öndür imâret bolmazun kim men aning öze çıkıp Mûsâ ayıtkan Tengrini kökte köreyim tip.. .(Sertkaya 1975: 42-43).

Hz. Musa'nın insanları zaman ve mekândan beri olan Allah'a davet ettiğini biliyoruz. Metinden anlaşıldığı kadarıyla "Hz. Musa'nın sözünü ettiği Tanrı'yı" gökte görmek için Firavun, Haman adlı vezirine emrederek dünyanın en yüksek kulesini yaptırmasını ister.

Buna benzer bir kıssayı ve düşüncüyü biz 14. yüzyılda Anadolu'da yazılmış olan Âşık Paşa'nın ünlü Garibname adlı eserinde de görmekteyiz:

Yani kim gök Tanrısın vurmağ-ıçun
Tanrı benven diyüben durmağıçün
"Yani, göklerin de sahibi olan Allah'ı,
Tanrı benim diyerek öldürmek istiyordu." (Yavuz 2000: 825).

Nemrut isyan edip tanrılık iddia edince göklerin altında kartal gibi hoplayarak bir ok alıp Allah'a attı. Gök Tanrısını yani Allah'ı tanrı benim diyerek vurmak istedi. Kıssanın devamında Allah'ın Cebrail'e emrederek bir balığı alıp onun okuna karşı tutmasını söylediği, Nemrut'un balığa saplanıp kanlanan oku tahtına bırakarak her zamanki gibi işlerine devam ettiği anlatılır.

Beyitte gök Tanrısının "göklerin sahibi olan Allah" olarak

anlamlandırıldığı görülmektedir. Yani Kur'an'da geçen "rabbü's-semâvât" (meselâ bk. er-Ra'd 13/16; el- İsrâ 17/102; es-Sâffât 37/5)'ın karşılığı olarak düşünölmüştür.

Anadolu'da 15. yüzyılda yazılmış ilk siyasetnamelerden biri olan Enisü'l-celîs adlı bir eserde de "Gök Tenrîsî" geçmektedir. Bu eser tarafımızdan neşre hazırlanmaktadır. Aslında bu makaleyi yazmaya bizi sevkeden de bu örnek olmuştur:

Ve dahı bir gün Hârûn er-Reşîdi gördiler, 'Arafa gününde 'Arafâtda şol gayet isside baş açık yalın ayak bir taş üstinde turmuş, Hak te'ala hazretine tazarru' ve zârûık ider. Eydür ki Hudâvendâ, Allâhâ, Perverdigârâ! Ben bir günâhkâr kulvan, benüm işüm oldur ki beni dâyim mağfîret su-y-ıla yuyasın, baña rahmet idesin. Anlar ki anda hâzır turmuşlar-ıdı, eydürler-idi ki görüñ cebbar-ı zemîn Gök Tenrîsî'ne nice (1) zârılık ider didiler (Kasım b. Seydî Hâfız el-Ankarî, vr. 31b).

"Bir gün Harun Reşidi gördüler, Arafa gününde, Arafat' ta çok sıcakta baş açık yalın ayak bir taşın üstünde durmuş, Yüce Allah'a yalvarıp yakarıyordu. Şöyle söylüyordu: Ey Allahım! Ben günahkâr bir kulum. Beni devamlı mağfîret suyuyla yıkayıp, bana rahmet et. Orada hazır bulunanlar: "Görün, yerin hükümdarı (Harun Reşid), Allah'a nasıl yalvarıyor." dediler.

Gök Tanrısı'nın burada metnin bağlamından hareketle "Hudavend, Allah, Perverdigâr" karşılığında kullanıldığını görmekteyiz. Çünkü bir cümle önce, adı geçen kelimelerle yalvarılan en yüce varlık için bunların Türkçe karşılığı olan "Gök Tanrısı" kullanılmıştır.

İslâmiyetin kabulünden sonra yazılmış eserlerde "gök" ile "tanrı" kelimelerinin anlam ilişkileri göz önüne alındığında, aşağıda özet olarak verilen "Allah" ile "arş" kelimesi arasında kurulan anlam bağlantısına benzediği anlaşılmaktadır.

Kur'an'da birçok kez geçen "Allah arşa istiva etti" (meselâ bk. el-Araf 7/54, Yunus 10/ 3, Taha 20/5, el-Furkan 25/59, es-

Secde 32/4, el-Hadid 57/4) ifadesinden, tefsirciler “Allah’ın bütün yaratıkları üzerindeki hüküm ve iktidarı”nın anlaşılması gerektiğini belirtmişlerdir. Arş aslında “tavan” anlamındadır. Çadır ve çardak gibi yükselen ve gölge veren şeyler için kullanılır. Arşı anlamlandırırken yücelik ve üstlük mutlaka göz önünde tutulmalıdır. Arş hükümdarların üzerine cülus ettikleri taht anlamında da kullanılır olmuştur. Taht için gereken mülkten, izzet ve saltanattan kinaye de kılınmıştır... (Yazır ts. : 2176-2177) Arş bütün âlemi kaplayan, sınırları ve gücü insan aklıyla anlaşılacak kadar yüksek bir makam olarak düşünülmüştür. Mekânlar, yönler üstü, en üstün bir yücelik ifade eder. İstivanın arşa özgü kılınmasının sebebi ise onun, yaratılanların en büyüğü olmasına bağlanmıştır.[4] İlâhî azamet ve saltanatın tasviri anlamındadır. Kâinatı yaratan ve idare eden Allah arşa istiva etmiştir. Bazı bilginler Kur’an’da geçen “yükseltilmiş tavan”dan (et-Tûr 52/5) arşın kastedildiğini belirtmişlerdir (Yavuz 1991:407). Arş Tasavvufta Allah’ın zuhur ve tecelli edeceği bir “tenezzül mahalli”dir.

Bugüne kadar İslam öncesi metinlerde geçen “gök tanrı” ifadesi bir hayli tartışıldı. İslâmî dönemde son iki örnekte olduğu gibi “gök tanrısı” biçiminde geçen ifade üzerinde durulmadı. Biz bu makalemizde Garibnâme ve Enisü’l-celîs’te geçen bu iki örneğe dikkat çekmek istedik. Bu iki örneğin yanında İslâmî dönemde kullanılmış olan “gök” ve “tanrı” kelimeleri arasındaki anlam ilişkilerini de incelemeye çalıştık. Sonuç olarak 14 ve 15. yüzyıllarda Müslüman Türkler tıpkı İslâm öncesi dönemde yaşayan ataları gibi, Tanrı’yı bir mekândan çok, yukarıda ayette geçen “Allah arşa istiva etti” konusunda olduğu gibi, yüksekliği, yüceliği, ulaşılmazlığı ve erişilmezliği gökle birlikte tasavvur ettiklerinden, “Allah” kelimesi için Gök Tanrısı demekle bir sakınca görmemişlerdir.[5] Eski Anadolu Türkçesine kadar metinlerde hep “gök tanrı” şeklinde eksiz geçen bu tamlamanın iyelik ekli kullanılması da üzerinde durulması gereken bir başka konudur.

Doç. Dr. Azmi BİLGİN,
İstanbul Üniversitesi. Edebiyat Fakültesi, Eski Türk Edebiyatı
Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

Alıntı Kaynak: Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt 2,
Sayı 4 (Aralık 2005), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-
Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Bölümü

■ Kaynaklar

- ◆ ARAT, Reşid Rahmeti (1986) Eski Türk Şiiri. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları.
- ◆ ATA, Aysu (2004), Türkçe İlk Kuran Tercümesi (Ryland Nüshası): Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin- Notlar-Dizin). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ◆ BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema (1995) “tenri teg tenri yaratmış türük bilge kagan ve tenri teg tenride bolmuş türük bilge kagan ibareleri üzerine” Türk Kültürü Araştırmaları: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz Armağanı, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 89-100.
- ◆ BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema (1998) “Yenisey Kitabeleri ve Yer-sular” Türklük Bilgisi Araştırmaları: Hasibe Mazıoğlu Armağanı II, Harvard, Cilt 22, 171-182.
- ◆ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî (1387/1967) el-Câmiu'l-ahkâm mine'l- Kur'ân, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Kahire, VII, 219-221.
- ◆ ERCILASUN, Ahmet B. (1985) “Bilge Kağan Bengü Taşının Kuzey Cephesinin İlk Üç Satırını Üzerinde Bazı Düşünceler”, Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 23-28 Eylül 1985, Tebliğler: I. Türk Dili, Cilt I, İstanbul, 69-74.
- ◆ ERGİN, Muharrem (1976) Orhun Abideleri,, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- ◆ ERGİN, Muharrem (1981) Dede Korkut Kitabı I, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları
- ◆ ESİN, Emel (1978) İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- ◆ ESİN, Emel (2001) Türk Kozmolojisine Giriş, İstanbul:

Kabalıcı Yayınevi.

- ◆ ESİN, Emel (2004) Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi .
- ◆ Kasım b. Seydî Hâfız el-Ankarî, Enisü'l-celîs, vr.31b/13. [Not: Eser tarafımızdan neşre hazırlanmaktadır.]
- ◆ Kâşgarlı Mahmûd (2005) Divânü Lugâti't-Türk (çeviri, uyarlama, düzenleme: Seçkin Erdi-Serap Tuğba Yurteser), İstanbul: Kabalıcı Yayınevi ÖGEL, Bahaeddin (1995) Türk Mitolojisi, Cilt II, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ◆ RÖHRBORN, Klaus (1996) Xuanzangs Leben und Werk, Teil 5, Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- ◆ ROUX, Jean-Paul (1999) Altay Türklerinde Ölüm. çeviren: KAZANCIGİL, Aykut, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- ◆ SERTKAYA, Osman F.(1975) İslâmî Devrenin Uygur Harfli Eserlerinden Sirâcü'l-kulûb. İstanbul Üniversitesi yayımlanmamış doktora tezi.
- ◆ TAŞ, İsmail (2002) Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji. Konya: Kömen yayınları.
- ◆ TEKİN, Talat (1986) Türk Dili: Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri). Cilt LI, Sayı: 409, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- ◆ TEKİN, Talat (1988) Orhon Yazıtları, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- ◆ TEZCAN, Semih- BOESCHOTEN Hendrik (2000) Dede Korkut Oğuznameleri, İstanbul: Yapı Kredi yayınları.
- ◆ YAVUZ, Kemal (2000) Âşık Paşa, Garib-nâme, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ◆ YAVUZ, Yusuf Şevki (1991) "Arş", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt III, İstanbul, 406-409.
- ◆ YAZIR, Elmalılı Hamdi (ts) Hak Dini Kur'an Dili. İstanbul: Eser Kitabevi, Cilt III, 2176-2185.

■ Dipnotlar:

[1] "Tengri teg tengride bolmış" ifadesinin farklı biçimde anlamlandırılabilmesi konusunda ayrıntılı bilgi için ayrıca

bk. Ercilasun (1985: 69-74); Barutçu Özönder (1995: 89-100).

[2] Hz. Peygamber, bedevî bir kadının mümin olup olmadığını anlamak üzere ona Allah'ın nerede olduğunu sormuş, kadın parmağıyla göğe işaret edince "Bu kadın Allah'a inanıyor" demiştir (bkz. Müslim, "Mesâcid", 33). Burada gök yalnızca cisim olarak değil, mutlak yükseklik ve üstünlük işareti olarak yorumlanmıştır. Gök, maddî, manevî, cismânî ve ruhanî bütün yaratıkların, mekânın ve zamanın üstü demek olan mutlak yüksekliğe işarettir.

[3] Bu eserin günümüze ancak 13. yüzyıldan kalma bir nüshası ulaşmıştır.

[4] Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî 1387/1967: 219-221

[5] Dinler Tarihi alanında çalışan bilim adamlarının konuyu bu açıdan yeniden ele almalarında yarar bulunmaktadır. Taryhy makalalar